

ΣΟΦΙΑΣ Μ. ΓΕΔΕΩΝ

**ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
(ΜΕΣΗ ΠΑΙΔΕΙΑ)**

Ἡ ἐκπαιδευτικὴ παράδοση ἔχει κατατάξει, ὅπως εἶναι γνωστό, σὲ δύο μείζονες κύκλους τὰ μορφωτικὰ περιεχόμενα ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ σχολεῖο. Σ' ἐκείνον ποὺ ἐξετάζει τὴ φύση γύρω στὸν ἄνθρωπο καὶ σ' ἐκείνον ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτὸ τὸν ἴδιο· στὸν ἄνθρωπο, στὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ὑπόστασή του, στὶς σχέσεις του μέσα στὴν κοινωνία, στοὺς θεσμοὺς καὶ στὶς ἀνάγκες τῆς. Ὁ δεύτερος αὐτὸς κύκλος ποὺ φωτίζει τὴν ἀνθρώπινη διάσταση τοῦ περιεχομένου τῆς γνώσης, εἶναι ὁ κύκλος τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στὴν εὐρύτατη ἐκδοχὴ τῆς ἔννοιας¹. Στὸν κύκλο αὐτὸ ὑπάγονται, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σπουδὲς τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, οἱ ἱστορικὲς γενικά, ἡ σπουδὴ τῆς μητρικῆς γλώσσας, τῶν ξένων γλωσσῶν καὶ τῆς τέχνης τοῦ λόγου, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς κ.ἄ. Τέλος, σὲ ἀνώτερες βαθμίδες, ἡ φιλοσοφικὴ προπαίδεια².

Πέρα ἀπὸ τὸ φυσικὸ κόσμο προβάλλουν οἱ προεκτάσεις καὶ τὰ ὑποκατάστατα του, τὰ ὄπλα καὶ τὰ μέσα γιὰ τὴν καθυπόταξή του· προβάλλει ὁ κόσμος τῆς τεχνικῆς συσσωματωμένος διδακτικὰ μέσα στὸν πρῶτο κύκλο, ἂν καὶ δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου. Ἀκριβῶς ὅπως ὁ δεύτερος κύκλος ἔχει ζυμωθεῖ μὲ τὴν ἄλλη ὄψη τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, μὲ ὅ,τι συνηθίσαμε νὰ ὀνομάζουμε πνευματικὸ πολιτισμὸ.

Στοὺς δύο αὐτοὺς μεγάλους κύκλους πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τρίτος, ὁ κύκλος τῆς αἰσθητικῆς καλλιέργειας. Τὸν ἀποτελοῦν ἡ μουσικὴ καὶ ὁ χορὸς, τὸ σχέδιο καὶ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες. Ἡ τέχνη τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀπαγγελίας, οἱ θεατρικὲς ἀναπαραστάσεις κειμένων ποὺ ἔχουν ἐρμηνευθεῖ στὰ μαθήματα τῶν γλωσσῶν καὶ λογοτεχνιῶν, γενικά ὅ,τι παρόμοιο προέρχεται ὀργανικὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο κύκλο ἢ συνέχεται μ' αὐτόν, ἀποτελεῖ εἶδος συνεκτικὸ, ἐνδιάμεσο πρὸς τὸν τρίτο. Γι' αὐτὸ τὰ μαθήματα αἰσθητικῆς καλλιέργειας μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν στὸν ἀνθρωπιστικὸ κύκλο. Αὐτὴ ἡ ὑπαγωγή δίνει στὸν κύκλο ἀκόμη μεγαλύτερη ἔκταση, πλοῦτο καὶ δυναμισμό, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοποθετεῖ στὸ ἐπίπεδο ποὺ τοὺς ἀξίζει τὰ μαθήματα αἰσθητικῆς καλλιέργειας³.

1. Ἀνάλογη διαίρεση ἀκολουθεῖ ἀπὸ τοὺς δικούς μας καὶ ὁ Δ. Μαρωνίτης. Βλ. Δ. Μαρωνίτη: Διάλογος καὶ διαλεκτικὴ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Εἰσαγωγή στὸ συλλογικὸ ἔργο: Ὁ φόβος τῆς ἐλευθερίας. Ἀθήνα 1971, σελ. 14.

2. Βλ. Ch. Silberman: Crisis in the Classroom. The Remaking of American Education. N.Y. 1970 (Random House), σελ. 175-177 καὶ 183-186. Ἐπίσης, σὲ John Fisher, Προέδρου τοῦ Teachers College τοῦ Πανεπιστημίου Columbia τῆς Νέας Ὑόρκης, στὴν περιοδικὴ ἐκδοσὶ «Perspectives on Education», Summer, 1972, σελ. 1-6.

3. Τὴν κατάταξη αὐτὴ ἔχουν εἰσηγηθεῖ παλαιότερα οἱ Γερμανοὶ παιδαγωγοὶ Wilhelm Rein καὶ Paul Barth. Τελευταῖα τὴν ἀποδέχονται καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ Charles Silberman, ἑ.ἀ., σελ. 183-186 καὶ 475-477 καὶ John Fisher, ἑ.ἀ., σελ. 6α.

Ὁ καθέννας ἀπὸ τοὺς κύκλους ἔχει τὸ δικό του εἰδικὸ βάρος καὶ τὶς δικές του ἀνεπανάληπτες μορφωτικὲς ἀξίες. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὰ μαθηματικά, περιοχὴ γνώσης τοῦ πρώτου κύκλου, ὅπου ἐκφράζεται ἔκδηλα τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἰδιωτικίας. Ἡ οἰκουμενικότητα τῆς συμβολικῆς γλώσσας τῶν ἀριθμῶν καὶ ἡ ἀμεσότητά τους ὡς μέσου ἐπικοινωνίας, τὰ ὑψώνει σὲ κοινὸ πεδίο πνευματικῆς συνάντησης ὄλων τῶν λαῶν. Ἡ ἰδιότητα καὶ μοναδικὴ αὐτὴ προσφορὰ τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης μαζὶ μὲ τὴ συμβολὴ τῆς στὴ συγκέντρωση, ἐπεξεργασία καὶ παρουσίαση τῶν δεδομένων πολλῶν ἐπιστημῶν, ἀνάμεσά τους καὶ τῶν ἐπιστημῶν τῆς συμπεριφορᾶς, ὁδήγησε κάποιον σύγχρονο σοφὸ νὰ χαρακτηρίσει τὰ μαθηματικά «ὡς τὸ κοινὸ ὑπόβαθρο τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ»⁴.

Καὶ στοὺς δύο κύκλους πρόκειται, πέρα ἀπὸ τὴ σχετικὴ γνώση, γιὰ τρόπους σκέψης καὶ διανοητικῆς πειθαρχίας ποὺ ὁδηγοῦν σὲ θεώρηση τῆς ζωῆς ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιὰ ὁ καθέννας καὶ γιὰ περίγυρα ζωῆς ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίσει ὁ νέος ἄνθρωπος, γιὰ νὰ ἐπιζήσει καὶ νὰ προκόψει, συντηρητῆς ἢ δημιουργοῦς ἔργων καὶ ἀξιών. Γιὰ νὰ καρπωθεῖ τοὺς πόρους καὶ τὶς δυνάμεις τοῦ φυσικοῦ κόσμου, γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ στὴ δύναμη ποὺ εἶναι ὁ δεύτερος, ὁ κόσμος τῶν ἀνθρώπων, ἡ κοινωνία γύρω του.

Ὅμως βλέπουμε καὶ σὲ διεθνεῖς συναντήσεις καὶ σὲ συνέδρια, ἀπὸ καιρὸ ἢ πρόκριση νὰ δίνεται μᾶλλον στὴν ἐξέταση τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν· φυσικῆς, χημείας, βιολογίας, ποὺ ἀντιμετωπίζονται προπάντων, ὡς ὁ ἀπαραίτητος ἐξοπλισμὸς γιὰ εὐδοκίμηση στὴ σύγχρονη ζωὴ. Αὐτὸς ὁ κύκλος μελετᾶται συστηματικά, αὐτοῦ οἱ στόχοι καὶ τὰ περιεχόμενα καθορίζονται μὲ κάθε ἐπιμέλεια, αὐτοῦ οἱ διδακτικὲς μέθοδοι τελειοποιοῦνται καὶ πλουτίζονται, αὐτοῦ τὰ ἐπιτεύγματα ἐνδιαφέρει περισσότερο νὰ ἐλέγχονται. Ἀκόμη καὶ στὸ μέσο ἄνθρωπο, στὸ μέσο γονεά ἢ ζυγαριὰ κλίνει πρὸς τὸ μέρος τῶν μαθημάτων τοῦ πρώτου κύκλου.

Στὰ πλαίσια τῶν καιρῶν μας ἴσως νὰ ἐξηγεῖται ἡ τοποθέτηση αὐτῆ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν στὸ δεύτερο πλάνο τῶν προσπαθειῶν γιὰ ἐκπαιδευτικὴ ἀνανέωση, ἡ παραμονὴ τους κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ σκιά τῶν δορυφόρων τοῦ διαστήματος. Νὰ ἐξηγεῖται, ἐπειδὴ τὸ αἶτημα γιὰ τὶς πυξίδες ποὺ θὰ κάμουν δυνατό στὸν ἄνθρωπο νὰ διεισδύσει στὰ ἀνθρώπινα, ἐκδηλώνεται σήμερα λιγότερο θεαματικά. Τὰ γεγονότα ποὺ ἐπιστημαίνουν τὴν ἀναγκαιότητά τους, παραμένουν ἀκόμη λιγότερο ἐντυπωσιακά, καὶ προπάντων τόσο χαλαρὰ δεμένα μὲ τὴν ἔννοια καὶ τὴ συναίσθηση τῆς δυνάμεις ποὺ χαρίζει ἡ κυριαρχία ἐπάνω στὴ φύση, ἡ καθυπόταξη τοῦ φυσικοῦ κόσμου, γήινου καὶ ἐξωγήινου. Ἐπειτα, καὶ ἡ πλησμονὴ τῶν νέων

4. Βλ. τὴν προσφώνηση τοῦ Βέλγου Ὑπουργοῦ Παιδείας καὶ καθηγητοῦ τῆς Κοινωνιολογίας Henri Janne πρὸς τοὺς Βέλγους μαθηματικούς στὸ συνέδριο τοῦ Βελγικοῦ Κέντρου Παιδαγωγικῆς τῶν μαθηματικῶν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1964 στὸ Arlon. Παλαιότερα, σὲ κάποιον ἄλλο συνέδριο, διεθνὲς αὐτὸ, κάποιος μαθηματικός, ἀστειευόμενος, πρότεινε νὰ γραφεῖ σὲ πινακίδα: «Ἐδῶ ὁμιλοῦνται τὰ μαθηματικά». («Ici, on parle le mathématique»). Ἀκόμη παλαιότερα, Συνέδριο τοῦ 1959 ἀσχολήθηκε μὲ τὸ θέμα: «Τὰ μαθηματικά, κλειδί τῶν σημερινῶν σπουδῶν».

γνώσεων, πού σωρεύθηκε στὴν περιοχὴ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο καὶ ἐδῶ μὲ τὴν ἐντατικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ ἡ μετατροπὴ καὶ προέκτασή τους στὸν κόσμο τῆς τεχνολογίας, σὲ τεχνικὰ ἐπιτεύγματα πού χρησιμοποιοῦνται στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ ἐργασία τῶν ἀνθρώπων, ἐπέβαλλαν τὸν πλουτισμὸ τῶν σχολικῶν προγραμμάτων μὲ τὰ νέα δεδομένα καὶ τὴν ἀνάλογη ἀναθεώρηση τῶν μεθόδων διδακτικῆς ἐργασίας.

Ὅμως οἱ ἐρμηνεῖες δὲ διώχνουν τὶς ἀνησυχίες. Τὶς ἀνησυχίες γιὰ τὸν κίνδυνο νὰ διαπλάσουμε ἄτομα προσανατολισμένα μονόπλευρα. Καὶ τὸ αἶτημα πού ἀπορρέει ἀπὸ αὐτές, νὰ φυλαχθοῦμε ἀπὸ παρόμοια ἐπακόλουθα μιᾶς παιδείας ἄνισης, ὄχι ἀμφίπλευρης, παραμένει δικαίωμένο. Στηρίζεται ἄλλωστε καὶ σὲ ἀπαρασάλευτη ψυχολογικὴ βάση: Στὸ ὅτι ὁ μαθητὴς τῆς Μέσης Παιδείας, μὲ ἀδιάπλαστο ὀκόμητὸν τὸν ἐσωτερικὸ τοῦ κόσμου τῶν ἀξιών κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆς τῆς ζωῆς, πορεύεται πρὸς τὴν ἀναζήτησιν τῆς βιοθεωρίας του. Ἀναρωτιόμαστε λοιπόν, ἂν τὸν ὀδηγοῦμε σωστά, ὅταν σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο ἐπιζητοῦμε νὰ τοῦ προσφέρουμε τὴ γνώση γιὰ τὴ μιὰ ὄψη τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς τὴ μὴ ἀνθρώπινη, τὴν ὄψη τῆς ὕλης, σὲ ἀφθονία, μεθοδικά, ὅσο μπορεῖ πιὸ ἐλκυστικά, κερδίζοντας ἔτσι κάποια προτεραιότητα στὴ συνείδησή του· καὶ ὅταν γιὰ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴ σπουδὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπινων πράξεων, στὴν κατανόησιν τῆς ζωῆς στὴν κοινωνία γύρω του, δὲν ἀναζητοῦμε μὲ τὴν ἴδια ζέση νέα περιεχόμενα, μεθόδους καὶ τρόπους πού θὰ τὰ φωτίζουν ἀνάλογα.

Ἄλλὰ καὶ γενικότερα δὲν θὰ ἦταν νοητό, ἡ θεσμικοποιημένη μορφή ἐνὸς καθολικοῦ φαινομένου ζωῆς, μιᾶς πρωταρχικῆς κοινωνικῆς λειτουργίας, ὅπως ἡ Παιδεία, νὰ προσβλέπει πρὸς τὸν ἄνθρωπο ὡς ἀπλή δέσμη ἰκανοτήτων, ὡς δεξαμενὴ ἐμπειριῶν ὀρισμένου περιεχομένου, χωρὶς νὰ ἀποσκοπεῖ καὶ στὴν ἐγκέντριση τῶν κριτηρίων γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοποίησή τους.

Δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ νὰ γίνουν δεκτοὶ ἀνεπιφύλακτα καὶ μὲ ἐνθουσιασμὸ οἱ στόχοι τῆς σύγχρονης παιδείας, ὅσοι ἀποβλέπουν στὸ νὰ ἀναπτύξουμε στὸ νέο ἄνθρωπο τὴν ἰκανότητα καὶ τὴν ἔφεση νὰ ὑποτάξει τὶς φυσικὲς δυνάμεις, γήινες καὶ ἐξωγήινες, καὶ νὰ τὶς ζεῦξει στὸ ἄρμα τοῦ λογισμοῦ του. Ἄλλὰ τὸ ἴδιο ἰσχυρὸ πρέπει νὰ πιστέψουμε πὼς εἶναι καὶ τὸ αἶτημα νὰ γίνῃ ἀξίος καὶ νὰ προκαθορίσει, πρὸς ποιά κατεύθυνση θὰ ὀδηγήσει αὐτὸ τὸ ἄρμα. Καὶ αὐτὴ τὴ γνώση δὲν τὴ δίνουν, δὲν μποροῦν νὰ τὴ δώσουν μόνες οἱ θετικὲς ἐπιστῆμες.

Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀποκαλύπτεται ἡ συγγενής, θὰ λέγαμε, ἀνεπάρκεια τοῦ ἰδανικοῦ πού ἐκπροσωποῦσε ὁ *homo faber*, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος διαφαίνεται ἡ συμβολὴ τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν καὶ τῆς ἰδιότυπης πνευματικῆς τους πειθαρχίας. Μιὰ ἀνανεωμένη, ἐμπλουτισμένη ὕλη καὶ μιὰ σωστὴ παρουσίαση καὶ ἐπεξεργασία τῆς, θὰ καλύψει τὴ μορφωτικὴ ἀνάγκη νὰ κατανοήσῃ ὁ νέος ἄνθρωπος τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα στοὺς δύο κόσμους, τὸν ἀνθρώπινο καὶ τὸν κόσμον τῶν στοιχείων καὶ τῆς τεχνικῆς, καὶ θὰ δοθεῖ ἔτσι στὴν ἰδιομορφία τῶν ἀνθρώπινων προβλημάτων καὶ τῶν θεσμῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἡ προσοχὴ πού τῆς ἀξίζει. Εἶναι

προπάντων ανάγκη να του δοθούν εύκαιρίες να στοχασθεί επάνω στα ανθρώπινα, να συλλάβει τις θεμελιακές σχέσεις ανθρώπων προς ανθρώπους και ανθρώπων προς ιδέες και αξίες. Στο χώρο των σχέσεων ανθρώπων προς ανθρώπους οι καταστάσεις και τα γεγονότα δε συλλαμβάνονται στην ουσία τους με την ίδια πειθαρχία σκέψης, που χρειάζεται για να αποκατασταθεί η βλάβη μιας πρέσσας ή να γίνει γρήγορα και σωστά η συναρμολόγηση ενός ελύτρου.

Πρέπει να δεχτούμε ότι ο κύκλος σπουδών που αναφέρεται στο φυσικό κόσμο και στην τεχνολογία δεν είναι ασυμβίβαστος — κάθε άλλο — προς τα περιεχόμενα του δεύτερου κύκλου και ούτε πρέπει να καλλιεργηθεί η άποψη ότι αποτελούν στεγανά. Μέσα στα πλαίσια του πρώτου κύκλου υπάρχει δυνατότητα αναφοράς στον άνθρωπο και στη μοίρα του ανθρώπου, στην ανθρώπινη διάσταση της ζωής, όπως θα τη δώσει ο δεύτερος. Είναι και δυνατό και σκόπιμο, η ανθρώπινη διάσταση και το ανθρωπιστικό πνεύμα να συνοδεύει σταθερά τη διδακτική εργασία επάνω στην ύλη των θετικών επιστημών και της τεχνολογίας. Στο σχολείο τα δεδομένα τους δε θα λειτουργούν ως άπλες πληροφορίες ή, έστω, ως κίνητρα για να αφυπνίσουν την έρευνητική διάθεση του νέου ανθρώπου και να προωθήσουν την ανάπτυξη των ικανοτήτων του, αλλά θα συσχετίζονται και προς δεδομένα από τη ζωή του ανθρώπου και προς ανθρώπινες αξίες. Μπορεί να τονίζουν τη δύναμη της ανθρώπινης διάνοιας, παράλληλα όμως και το βάρος της ευθύνης του άνθρωπου-δημιουργού ή πραγματοποιοῦ σέ ένα σύγχρονο κόσμο. Μόνο με τη συναίσθηση της φοβερής του ευθύνης μπορεί να πετύχει την καταξίωσή του και ο άνθρωπος-δημιουργός της τεχνικής και ο εξουσιαστής των δυνάμεων που η επιστημονική έρευνα εξαπολύει. Ποτέ το θέμα της ανθρώπινης ευθύνης δεν έχει τεθεί με τόση άμεσότητα όσο σήμερα. Και ποτέ ίσως δε δόθηκε στην παιδεία τόσο εϋστοχα ή εύκαιρία να το προβάλει και να το συνεδητοποιήσει στο νέο άνθρωπο ανάμεσα από το πρίσμα των προόδων στις θετικές επιστήμες και σέ σύνδεση με το περιεχόμενο και το πνεύμα των ανθρωπιστικών σπουδών. Έτσι τα επιτεύγματα της τεχνολογίας, ειδικότερα η περίληψη των τεχνολογικών μαθημάτων στα προγράμματα των σχολείων, που οί σκοποί της δεν είναι καθαρά πρακτικοί, και η καλλιέργεια του ενδιαφέροντος για την τεχνολογία βρίσκουν ένδυναμωμένη τη μορφωτική τους δικαίωση.

Συμπληρώνουμε και συνοφίζουμε. Αν με τον πρώτο κύκλο ο νέος άνθρωπος μυείται στα γνωστά ως τώρα μυστικά του φυσικού κόσμου και οικειώνεται με το δρόμο που έχει ακολουθήσει ο άνθρωπος νους για να τον καθυποτάξει, αν προετοιμάζεται να προχωρήσει κατακτώντας και τα άγνωστα, όμως από την άναστροφή του προς τα περιεχόμενα του δεύτερου κύκλου, στην πλατύτερη έκτασή του, θα εκλυθούν τα δυναμικά στοιχεία της συμπεριφοράς του, θα καταστραφεί ο χάρτης της πορείας του προς την αξιοποίηση των δυνατοτήτων του, θα έπισημανθούν οί στόχοι για την αγωνιστικότήτά του. Από τον κύκλο αυτό έκπηδα ή φλέβα των γνώσεων που θα προβάλει και θα έπεξεργασθεί η παιδευτική εργασία, ώστε να τις κάμει αξίες ανθρωπιστικές «έντελεχεία», να τις ενεργοποιήσει στο νέο άνθρωπο. Με

λίγες λέξεις, θά τόν φέρει αντιμετώπιτο πρὸς τὴν ἀνθρώπινη διάσταση τῆς ζωῆς, ὥστε νὰ συνειδητοποιήσει τὴ συνανθρώπινη ὑπόστασή του καὶ νὰ ἀποτιμήσει τὴν ἀνθρώπινη πλευρὰ τοῦ χρέους του στὸ σημερινὸ κόσμο.

Πρέπει νὰ γίνῃ ἀπόλυτα παραδεκτὸ ἀπὸ τοὺς παράγοντες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, ἀκόμη καὶ ἐκείνους ποὺ κυνηγοῦν τὴ στυγνὴ σκοπιμότητα, ὅτι μιὰ ἀντιμετώπιση τῶν πραγμάτων, ὅπως τὴν ἐθέσαμε παραπάνω, εἶναι ἀπαραίτητη ὅπουδῆποτε καὶ ἂν πρόκειται μελλοντικὰ νὰ ἀναπτύξει τὴ δραστηριότητά του ὁ νέος ἄνθρωπος· ἀπαραίτητη καὶ γιὰ τὸ θεωρητικὸ ἐπιστήμονα καὶ γιὰ τὸν ἐκπρόσωπο τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ γιὰ τὸν τεχνολόγο σὲ ὅλη τὴν κλίμακα τῆς προσφορᾶς του· γιὰ ὅσους προορίζονται νὰ διερευνήσουν τοὺς φυσικοὺς πόρους καὶ νὰ τοὺς ἀξιοποιήσουν γιὰ τὴν οἰκονομικὴ πρόοδο καὶ γιὰ ὅσους θὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν τελειοποίηση τῶν τεχνικῶν μέσων, ὥστε τὸν ἄνθρωπο νὰ βλέπουν πέρα ἀπὸ τοὺς σχεδιασμοὺς καὶ τοὺς στόχους τους, τὴν ἀνθρώπινη κοινότητα τοῦ Σήμερα ἀλλὰ καὶ τοῦ Αὔριο. Ἀκόμη πιὸ ἐπιτακτικὴ γίνεται ἡ ἀνάγκη αὐτὴ γιὰ τοὺς κύκλους ἐκείνους, ἀπὸ ὅπου θὰ προέλθουν οἱ φορεῖς ἐξουσίας, κάθε εἶδους ἐξουσίας, αὐτοὶ ποὺ θὰ ἔχουν τὴ δύναμη νὰ διαθέτουν ἐπιτεύγματα τῆς τεχνικῆς καὶ δεδομένα τῆς ἐπισημονικῆς ἔρευνας, γιὰ νὰ ρυθμίζουν τὴ ζωὴ τῶν λαῶν⁵.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἃς μᾶς ἐπιτραπεῖ νὰ παραθέσουμε δύο ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐργασίας, ποὺ τόσο μεγάλο ἐνδιαφέρον συγκεντρώνει σήμερα. Θὰ πείσει, ἐλπίζουμε, γιὰ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπιστικῆς ὑποδομῆς ποὺ μπορεῖ ἡ Μέση Παιδεία νὰ προσφέρει στοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης συλλογικῆς ἐργασίας ποὺ ὀνομάζουμε δευτερογενὴ καὶ τριτογενὴ παραγωγή.

Σήμερα συζητεῖται ἔντονα ἡ ἀπαίτησή⁶, οἱ ἐπιδιώξεις τῶν οἰκονομικῶν μονάδων, τῆς βιομηχανίας εἰδικότερα, νὰ μὴ συγκλίνουν ἀποκλειστικὰ πρὸς τὸ κέρδος καὶ τὴ «μεγιστοποίησή» του· οὔτε νὰ περιορίζουν τὴν ἐξυπηρέτησή τους πρὸς τὸ κοινωνικὸ σύνολο στὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν τοῦ κοινοῦ μὲ τὸ κατ'ἀλλῆλο προϊόν ἢ τὴν ὑπηρεσία ποὺ προσφέρουν, ἢ ἔστω καὶ στὴ δίκαιη ἀμοιβὴ τοῦ ἐργαζομένου· ἀλλὰ πολὺ πέρα ἀπὸ αὐτά, νὰ περιλάβουν ἀνάμεσα στὶς ὑποχρεώσεις τους καὶ τὴν πρόληψη ἢ τὸ παραμέρισμα τόσο τῶν δυσάρεστων συνεπειῶν τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς στὸ φυσικὸ περιβάλλον, ὅσο καὶ τῶν ἀνεπιθύμητων ἐπιπτώσεῶν τῆς ὡς δυναμικῆς διαδικασίας στὸ κοινωνικὸ περιβάλλον.

Μὲ ἄλλα λόγια οἱ κοινωνικὲς πιέσεις ἐπάνω στὶς οἰκονομικὲς μονάδες τείνουν νὰ ἐπιβάλλουν ἓνα νέο πνεῦμα περισσότερο «κοινωνικοποιημένο» κατὰ κάποιον τρόπο

5. Βλ. γι' αὐτοὺς Γ. Παμπούκη, Ὁ μεγάλος κόσμος τοῦ μικροῦ ἀνθρώπου. Ἀθήνα 1973 (Ἐκδόσεις «Ἑρμῆς»), σελ. 11.

6. Πρβλ. τίς συζητήσεις στὴ Σύνοδο τῶν ἡγετικῶν στελεχῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν συνδέσμων βιομηχανῶν ποὺ ἔγινε στὴν Κοπεγχάγη τὸ 1971. (Βλ. Δελτ. Συνδέσμου Ἑλλήνων Βιομηχανῶν, Τεύχ. 31 Αὐγούστου 1971). Ἐπίσης, καὶ George Lobard: Relativisms in Organizations, στὸ Harvard Business Review, Μάρτ.-Ἀπρῖλ. 1971, No 2, σελ. 55-65.

πο. 'Απαιτούν από τις μονάδες να συνειδητοποιήσουν ξεμπρακτα τις κοινωνικές ευθύνες τους και να αποδεχθούν την υποχρέωση για συμμετοχή, τουλάχιστο στις οικονομικές επιβαρύνσεις για την πρόληψη ή την άρση των δυσμενών συνεπειών που επιφέρει η οικονομική ανάπτυξη⁷.

Είναι φανερό ότι τόσο ριζικοί αναπροσανατολισμοί στις υποχρεώσεις των οικονομικών μονάδων προϋποθέτουν αλλαγή νοοτροπίας στα ανώτατα στελέχη, μιὰ αλλαγή που μπορεί να είναι τόσο περισσότερο γνήσια και σταθερή, όσο κυρίτερα η ικανότητα για κατανόηση των κοινωνικών πιέσεων και η συναίσθηση εύθυνης προς το συνάνθρωπο συνυφανθούν με το ώριμασμα της προσωπικότητας και ενσωματωθούν στη βιοθεωρία του νέου ανθρώπου. Οί παιδευτικοί αυτοί στόχοι επιτυγχάνονται μέσα σε όρισμένη ατμόσφαιρα σχολικής ζωής και διδακτικής εργασίας που στη διαμόρφωσή της συμβάλλουν βασικά, ως ύλη και ως μέθοδος, μαθήματα του κύκλου των λεγομένων ανθρωπιστικών σπουδών στα χρόνια της μέσης παιδείας.

Θα προσθέσουμε άλλη μιὰ ειδικότερη συμβολή των ανθρωπιστικών μαθημάτων στην οικονομική ζωή. Όσο είναι γνωστό ότι η οικονομία, για να προαχθεί στους καιρούς μας, χρειάζεται στελέχη με γνώσεις τεχνικές, άλλο τόσο είναι αληθινό πώς εξυπηρετείται κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο με τις αρμονικές ανθρώπινες σχέσεις στους χώρους της εργασίας. Χάρη σ' αυτές προλαμβάνονται προστριβές δυσμενείς για την παραγωγή και για την τάξη στην κοινωνία. 'Ανθρώπινες σχέσεις στην εξειδικευμένη τους έννοια, είναι πρώτα απ' όλα, όπως ξέρουμε, ή γνώση επάνω σε όρισμένα δεδομένα επαφών ανθρώπων προς ανθρώπους και ιδιαίτερα στους χώρους της εργασίας, ή ικανότητα και οι τεχνικές για μιὰ «ανθρώπινη» ρύθμισή τους· αλλά ακόμη περισσότερο, ανθρώπινες σχέσεις είναι ή θετική στροφή και διάθεση προς τον άνθρωπο και προς τὰ ανθρώπινα. 'Η γνώση των ανθρώπινων καταστάσεων και προβλημάτων είναι χρησιμότητα, ακόμη και για να υπάρχει δυνατότητα για συνεννόηση ανάμεσα σε τεχνικούς και στους εκπροσώπους των επιστημών της συμπεριφοράς, που αναλαμβάνουν τή βαθύτερη διερεύνηση του ανθρώπινου συντελεστή, ώστε να μιλούν και να καταλαβαίνουν τήν ίδια γλώσσα⁸.

Με τὰ λίγα αυτά δεδομένα, που ένδεικτικά μόνο υποτυπώνουμε, έπιστηρίζεται ή αντίληψη, πόσο ό σύγχρονος άνθρωπος, ακόμη και όταν άσκει δραστηριότητες στα πλαίσια της παραγωγής, χρειάζεται όχι μόνο πλούτο γνώσεων από τις θετικές έπιστήμες και τὰ μαθηματικά, αλλά και πλήρη έπάρκεια έξοπλισμού με γνώσεις

7. Ξαναβρίσκουμε έδω, έντοπισμένες στη δευτερογενή παραγωγή, τις νέες αντίληψεις, πώς ή οικονομική ανάπτυξη δέν άξίζει να επιτελείται σε βάρος της «ποιότητας ζωής» των ανθρώπων ή να δημιουργεί σοβαρά κοινωνικά και ψυχολογικά προβλήματα.

8. Γενικά, τήν όμόθυμη παραδοχή της πρωταρχικότητας του ανθρώπινου δυναμικού αποδειχίνουν οι ριζικοί αναπροσανατολισμοί στην εκπαίδευση και ανεκπαίδευση των στελεχών που θά τó έποπτεύουν και θά τó καθοδηγούν. Βλ. περισσότερο σε Σ.Μ. Γεδεών: Προβλήματα της διοικήσεως κάτω από τó φώς της ψυχολογίας. Εισαγωγική όμιλία στο Σεμινάριο Διοικήσεως Προσωπικού, Σεπτέμβριος, 1967. Έκδ. Έλ.Κε.Πα. (Πολυγρ.).

πού ἀφοροῦν τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀνθρώπους, ὅλες ὅσες θὰ τὸν βοηθήσουν νὰ καταλάβει καλύτερα τὸ συνάνθρωπό του ἀλλὰ καὶ τὸν ἑαυτό του τὸν ἴδιο⁹ — πράγμα ὄχι λιγότερο χρήσιμο γιὰ τὴν ἀρμονικὴ καὶ δημιουργικὴ ἔνταξή του στὸν κόσμον τῆς ἐργασίας καὶ στὸν κοινωνικὸ του περίγυρον. Πέρα ἀπὸ αὐτά, θὰ διαμορφώσουν τὴ συνανθρώπινη συνείδησή του πού θὰ ἐπιβοηθήσει νὰ ἀναπτυχθεῖ οἰκονομικὴ ζωὴ ὑγιής, ἀποδοτικὴ, μὲ λιγότερες παρενέργειες σὲ ἀνθρώπινα προβλήματα.

Μὲ ἄλλα λόγια: Ἄν πρόκειται νὰ ἐξασφαλισθοῦν οἱ ἀπαραίτητες ἐξισορροπίσεις ἀνάμεσα σὲ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ σὲ ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερα «ποιότητα ζωῆς», ἂν ἡ οἰκονομία εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπον καὶ ὄχι ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὴν οἰκονομία, χρειάζεται ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς μέσης παιδείας, ἀκριβῶς στὰ χρόνια πού θεμελιώνεται ἡ βιοθεωρία τοῦ ἀνθρώπου, νὰ στηθοῦν τὰ ἔργα ὑποδομῆς· νὰ δοθεῖ ἴση προσοχὴ στὰ μαθήματα τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα, στὴ διεύρυνση τῆς ὕλης καὶ στὰ προβλήματα τῆς μεθόδου τους.

Ἄλλὰ καὶ γενικότερα μόνη ἡ ἴση φροντίδα γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν στόχων καὶ τὴν ἀνανέωση τῆς διδακτικῆς μεθοδολογίας τους ἐγγυᾶται μιὰ σωστὴ προπαρασκευὴ τοῦ νέου ἀνθρώπου γιὰ τὸ σημερινὸ κόσμον, γιὰ μιὰ σωστὴ ἀντιμετώπιση τῶν πολὺπλοκων προβλημάτων του, ὁποιοδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ πεδίο τῆς μελλοντικῆς δραστηριότητάς του. Κάτι περισσότερο ἀκόμη· δίνει στὸ νέο ἄνθρωπον ἀκεραιωμένη εἰκόνα ζωῆς πού μόνη ἡ συνάντησή του μ' αὐτὴ θὰ θεμελιώσει καὶ τῆς προσωπικότητάς του τὴν ὀλοκλήρωση.

Ὅταν μάλιστα στὸ χῶρον τῆς Ἀνώτατης Παιδείας, τὸν κατ' ἐξοχὴν χῶρον ἐξειδικεύσεων, ἐκλεκτοὶ τῆς ἐκπρόσωποι ἐκφράζουν ἀνησυχίες γιὰ τὴ μεγάλη μονομέρεια σπουδῶν καὶ προτείνουν τὴν προσθήκη παραδόσεων πού προσφέρουν βασικὲς γνώσεις ἀπὸ ομάδες ἄλλων ἐπιστημῶν, ἄσχετων πρὸς τὴν ἐξειδίκευση πού ἔχει προκρίνει ὁ φοιτητὴς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία¹⁰, πολὺ περισσότερο ἐπιβάλλε-

9. Ὑπάρχουν θεωρητικοὶ τῆς παιδείας πού κρίνουν χρήσιμη γιὰ τὴν αὐτογνωσία τοῦ ἀνθρώπου τὴ μελέτη τῆς Φιλοσοφίας — τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο τῶν μεταγυμνασιακῶν σπουδῶν — καὶ ὡς προσηφορτέρη μέθοδο τὴ συζήτηση κατὰ μικρὲς ομάδες. Βλ. *Ch. Silberman*, ἔ.α., σελ. 504 κ.ε.

10. Ὁ κοσμητὸρας τῆς Σχολῆς Τεχνῶν καὶ Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν ΗΠΑ, τῆς χώρας τῶν μεγάλων ἐξειδικεύσεων, Henry Rosovski ἐπισήμανε πρὶν ἕνα χρόνο τὸ γεγονός ὅτι τὰ Ἀμερικανικὰ Πανεπιστήμια ἔχουν παρασυρθεῖ ἢ ἐκτραπεῖ μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις γιὰ Γενικὴ Παιδεία. Ἔτσι οἱ φοιτητὲς ἐξειδικεύονται, χωρὶς νὰ ἔχουν στὴν παιδείασί τους κάποιους κοινούς παρονομαστές. Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπακόλουθα, ἀνάμεσα καὶ σὲ ἄλλα διάφορα, εἶναι οἱ σημερινοὶ μορφωμένοι ἄνθρωποι νὰ ἔχουν δυσκολίες διαλόγου μεταξὺ τους. Στὴν ἐτήσια ἔκθεση πρὸς τὴ Σχολὴν του καθὼς καὶ σὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ ὁ Rosovski προτείνει μέσα θεραπείας, ὅπως ἡ πληροφόρηση ὅλων τῶν φοιτητῶν ἐπάνω σὲ θέματα μαθηματικῶν καὶ πειραματικῶν μεθόδων στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἐπάνω σὶς κύριες μορφὲς ἀνάλυσης πού χρησιμοποιοῦν οἱ σύγχρονοι κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ἐπάνω σὶς σπουδαιότερες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴ φιλοσοφικὴ ἄποψη, καθὼς καὶ ἡ κατανόηση καὶ ὁ τρόπος σκέψης προκειμένου γιὰ ἠθικὰ προβλήματα. (Βλ. καὶ *Time* τῆς 22 Νοεμβρίου 1976). Πρὶν ἀπὸ τὸν Rosovski ἀνάλογα ἔχει διακηρύξει ὁ καθηγητὴς Donald Campbell, ἀπὸ τοὺς κορυφαίους σύγχρονους Ἀμερικανοὺς ψυχολόγους καὶ Πρόεδρος τῆς Ἀμερικανικῆς Ψυχολογικῆς Ἐνώσεως (A.P.A.) προσφωνώντας τὴν ἐτήσια Σύνοδο τῶν Ἀμερικανῶν ψυχολόγων τὸ 1975. (Βλ. καὶ *Time* τῆς 15 Σεπτεμβρίου 1975).

ται ανάλογη φροντίδα να δοθεί και κατά την κατάρτιση των προγραμμάτων της Μέσης Παιδείας¹¹.

Ἡ συνείδηση τῆς ἀνάγκης γιὰ ἰσάζια προβολῆ τῶν ἀνθρωπιστικῶν μαθημάτων στὴ σχολικὴ παιδεία ἄρχισε νὰ σημειώνει τὴν παρουσία τῆς ἀνάμεσα στοὺς πιὸ φωτισμένους ἐκπροσώπους τῆς τεχνολογίας καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν — καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ σπουδαιότερο¹².

Ἀναφέρουμε τὴν κίνηση στὶς Η.Π.Α. γιὰ τὴ ξεχωριστὴ σημασία ποὺ τῆς προσγράφει τὸ γεγονός ὅτι ἐμφανίστηκε στὴ χώρα ποὺ ἡ πίστη στὶς προτεραιότητες τῆς οἰκονομίας καὶ κυκλοφορίας τοῦ χρήματος ἔχει τὴν ἰσχυρότερη παράδοση, κίνηση ἔστω καὶ περιορισμένη, ἔστω καὶ μὲ τὴ μορφή ἐκκλήσεων μᾶλλον παρά πραγματοποιήσεων.

Στὴ χώρα μας ὑπάρχουν ἐλπίδες πὼς ἡ Παιδεία βαδίζει πρὸς τὴν ἰσονομία τῶν δύο κύκλων σπουδῶν μὲ τὴ θέσπιση τοῦ «κοινοῦ κορμοῦ» ὑποχρεωτικῶν μαθημάτων στὸ πρόγραμμα τῶν Λυκείων. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ κοινοῦ κορμοῦ πρὸς κάποια ἀνανέωση καὶ ἐμπλουτισμὸ τῶν διδακτικῶν μεθόδων καὶ τοῦ κύκλου τῶν ἀνθρωπιστικῶν μαθημάτων — στὴν πλατιά του ἔννοια — θὰ φέρει τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀξιοποίησή του. Ἀπομένει κάτι τὸ ἴδιο σημαντικό. Ἡ ψυχολογικὴ ἰσονομία τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ κύκλου στὸ νέο ἄνθρωπο καὶ στὴν πλατιά κοινὴ γνώμη· ἡ συνειδητοποίηση δηλ. τῆς σημασίας μιᾶς σφαιρικῆς, ὀλοκληρωμένης παιδείας, τῆς χρησιμότητας εἰδικότερα τοῦ κύκλου τῶν ἀνθρωπιστικῶν μαθημάτων στὸ σημερινὸ κόσμο περισσότερο παρά ποτὲ ἴσως ἄλλοτε.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ ἐννεάχρονη ὑποχρεωτικὴ γενικὴ παιδεία ἀποτελέσει τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν προάσπιση τοῦ νέου ἀνθρώπου ἀπὸ μιὰ πρόωρη ἐπαγγελματικὴ ἐξειδίκευση. Ἀπομένει καὶ ἐδῶ νὰ προκριθεῖ ἡ βραδυπορία πρὸς τὴ μεγάλη ἐξειδίκευση μὲ παράλληλη πρόβλεψη ἰκανοποιητικῶν διδακτικῶν εὐκαιριῶν γιὰ μιὰ γενικότερη θεώρηση τῆς ζωῆς.

11. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει θιγεῖ στὸ Συμπόσιο γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση, ποὺ ὄργάνωσε τὸ Ἀθηναϊκὸ Τεχνολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τὸ Νοέμβριο τοῦ 1965. (Βλ. Σ.Μ. Γεδεών: Τὸ Ἀκαδημαϊκὸ Ἀπολυτήριο. Στὸ «Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἐκπαιδευτικὴ Μεταρρύθμιση», ἔκδοση τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τεχνολογικοῦ Ἰνστιτοῦτου. Ἀθήνα 1966, σελ. 114 κ.έ.).

12. Ὁ Robert Oppenheimer διατύπωνε κι αὐτὸς σὲ κάθε εὐκαιρία τοὺς φόβους του γιὰ τὰ ἐπακόλουθα τῶν τωρινῶν προγραμμάτων φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀκόμη καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (Συνέδριο Διεθνούς Κοσμολογίας στὴν Πάδοβα τὸ 1964). Ἡ στάση του αὐτὴ ἀποδίδεται, ὅπως εἶναι γνωστὰ, στὴν κρίση συνείδησός ποὺ τὸν κατεῖχε ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Χιροσίμα. Τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1964, ὁ δημοκρατικὸς βουλευτὴς τῶν Η.Π.Α. William Mahead εἰσηγήθηκε τὴν ἴδρυση Κρατικοῦ Ἀνθρωπιστικοῦ Ἰδρύματος (National Humanities Foundation) ὡς σύζυγὴ κίνηση πρὸς τίς τάσεις ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὸ Κρατικὸ Ἰδρυμα Φυσικῶν Ἐπιστημῶν (National Sciences Foundation) καὶ μίσα στο χρονο ἰδρύθηκε τὸ «Office of Educations' Arts and Humanities Program».